

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ (ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)

МАЛИШЕВ Борис Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, доцент кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 340.115

В статті проаналізовано телеологічний змір правової системи, в результаті чого зроблено висновок, що зовнішніми цілями правової системи є суспільні ідеали-цінності в формі справедливості, рівності, гуманізму та свободи, а внутрішніми цілями правової системи - пріоритет естественних прав людини та верховенство права.

Ключові слова: *правова система, мета, телеологія.*

Автори всіх великих вітчизняних досліджень, присвячених теоретичній розробці проблематики правової системи (А. Васильєв [1], О. Зайчук [2], В. Карташов [3], Л. Луць [4], Н. Оніщенко [5], М. Цвік та О. Петришин [6]), неодмінно зазначають про мету правової системи та наголошують на її величній ролі у функціонуванні правової системи. Однак при цьому відповідні положення їх праць мають фрагментарний характер і лише в самих загальних рисах окреслюють відповідні проблемні аспекти.

Глибоке усвідомлення величності методологічної ролі мети в рамках системного підходу до вивчення правових явищ притаманно також і працям сучасного російського вченого В. Протасова. Щоправда, його спроба комплексно підійти до вивчення ролі мети у традиційній для загальної теорії права тематиці, на жаль, може задовольнити лише навчальні, але не наукові потреби [7].

З огляду на це, метою цієї статті є дослідити питання цільової спрямованості правової системи, визначити суть та ознаки цього

виду причинної залежності правової системи, вплив мети на функціонування правової системи як єдиного цілого та на взаємодію її елементів.

Розгорнуте і всебічне пояснення дії цільової причини на рівні правової системи дозволяє екстраполювати отримані знання на цільову детермінацію кожного з її елементів. Відтак результати з'ясування особливостей телеологічної детермінації правової системи має надзвичайно велике методологічне значення не лише для загальної теорії права і філософії права, а також і для галузевих юридичних наук.

Пояснення є основною функцією для науки класичного типу, в той же час пояснення тих чи інших явищ здійснюється в тому числі за допомогою виявлення причин та умов розвитку предмета пізнання.

Функціонування, розвиток права і правової системи обумовлюється дією цілого комплексу різноманітних причин та умов. Відповідно пояснення сутності правових явищ полягає передусім у виявленні, характеристиці та розкритті механізму дії вказаних причин і умов.

Детермінізм як вчення про причини пояснює всі види і способи взаємодії явищ. Каузальна (генетична) детермінація характеризується тим, що причина відносно об'єкта свого впливу знаходиться у минулому. Часто весь детермінізм помилково отожднюють з дією каузальної причини. Суть детермінації теперішнім (синхронна детермінація) зводиться до того, що причина і

наслідок знаходяться в одному часовому вимірі. Детермінація майбутнім (телеологічна детермінація), яка безпосередньо стосується предмета цієї статті, полягає у тому, що причина відносно об'єкту свого впливу знаходиться у майбутньому.

Мета є основним компонентом телеологічної детермінації. Всі інші компоненти є складовою частиною процесу детермінації лише відносно мети, а також є ступенями розгортання змісту цієї категорії. Мета пов'язана з такою важливою характеристикою буття, як розвиток, кінцеве призначення напрямку розвитку певного явища є детермінантою самого цього розвитку.

Термін «цілеспрямованість», на відміну від термінів «цілепокладання» або «доцільність», вказує на об'єктивний характер мети правової системи, на її відокремленість від діяльності і свідомості окремої людини.

Якщо суб'єктивна телеологія придатна до розкриття детермінації поведінки конкретних індивідів, то об'єктивна телеологія – для пояснення цільової детермінації функціонування соціальних груп, суспільства в цілому, систем регулювання суспільних відносин (в тому числі правової системи). В даному випадку детермінантами виступають цінності, що існують в рамках об'єктивної реальності суспільної свідомості.

Аналіз вітчизняної юридичної літератури (в тому числі радянського періоду) демонструє, що до цього часу правові явища досліджувалися переважно з точки зору суб'єктивної телеології.

Об'єктивна телеологія надає змогу дослідити розвиток та функціонування правової системи у динамічному та спрямованому на досягнення певних суспільних цінностей аспекті.

Серед ознак правової системи особливе місце посідає цілеспрямованість, яка пов'язана з тим, що розвиток цього виду систем обумовлюється не лише причинами (економічними, політичними, соціальними, психологічними тощо), які знаходяться у теперішньому або у минулому, а й також об'єктивно існуючими суспільними ідеалами-цілями, які знаходяться у майбутньому.

Цілеспрямованість правової системи – це невід'ємна і одна із основних властивостей

правової системи, яка полягає у наявності у системи внутрішніх та зовнішніх цілей і детермінованості зазначеними цілями її функціонування, складу, структури та розвитку.

Цілеспрямованість правової системи уособлює ціннісний та деонтичний зміст останньої.

Суспільні ідеали-цінності справедливості, рівності, гуманізму і свободи об'єктивно існують у суспільній свідомості певного народу, мають для нього статус зовнішніх кінцевих цілей, наближення до яких є універсальним засобом для розв'язання соціальних протиріч. Вказані суспільні ідеали досягаються в тому числі за допомогою всіх діючих у суспільстві систем нормативного регулювання (моральної, звичаєвої, корпоративної, релігійної), включаючи правову систему.

Зовнішні цілі правової системи є засобом вирішення протиріч у соціальній макросистемі. Внутрішні цілі правової системи є засобом вирішення протиріч у правовій системі, в тому числі протиріч між її підсистемами, і тому є причиною її розвитку та розвитку її складових частин.

Внутрішніми цілями правової системи виступають пріоритет природних прав людини та верховенство права. У внутрішніх цілях правової системи «юридизуються» суспільні ідеали справедливості, рівності, гуманізму та свободи.

Природним правам людини притаманні такі ознаки: 1) природність (тобто вираз індивідуальної, а не соціальної природи людини чи державної волі); 2) безпосереднє забезпечення життєво необхідних для людини цінностей: справедливість, рівність, свобода, гуманізм (який включає в себе життя, гідність, фізичну недоторканність); 3) безпосередній та об'єктивний характер (тобто для їх реалізації не потрібний жоден правозастосовчий акт держави, їх реалізація здійснюється незалежно від волі їх носія).

Зважаючи на наведені ознаки, природними слід вважати наступні права людини: право на життя, на свободу і особисту недоторканність; право не утримуватися у рабстві або у підневільному стані; право не зазнавати катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження

або покарання; право людини на визнання її правосуб'єктності; право на рівність перед законом і на рівний захист перед законом без будь-якої дискримінації.

Право на життя, право не утримуватися в рабстві або у підневільному стані, а також право не зазнавати катувань є абсолютними, що означає неможливість їх будь-якого обмеження навіть в умовах надзвичайного стану.

Природні права людини завжди мають однозначний пріоритет над правами держави, соціальних груп, суспільства. При цьому природні права двох людей є рівними за своєю юридичною силою.

У загальному розумінні принцип верховенства права є верховенством права людини над обов'язком держави забезпечувати всі права і свободи людини, в той же час у спеціальному розумінні він являє собою верховенство природних прав людини над правами держави, правами соціальних груп, правами суспільства. Отже, у першому випадку йдеться про обов'язок держави своїми діями створювати умови для реалізації прав і свобод людини, а у другому – йдеться про особливий статус природних прав людини.

В свою чергу важливим засобами верховенства права є правосуддя та пов'язана з ним судова правотворчість. Особливістю мета-правового відношення між державою як зобов'язаного суб'єкта і людиною як уповноваженого суб'єкта, яке існує в рамках верховенства права, полягає у тому, що у разі невиконання державою свого обов'язку людина за захистом своїх прав буде звертатися до суду, який є органом державної влади. Отже, гарантією дотримання державою свого обов'язку виступає діяльність одного з її органів. Такий стан речей може бути задовільним лише у разі, коли суд при розгляді спорів між державою та людиною буде сам керуватися верховенством права людини над інтересами держави, тобто захищати права і свободи людини. Таким чином суд можна розглядати як гарантію верховенства права лише за умови, що він здійснює не просто судочинство, а правосуддя. Правосуддя є розвинутою формою судочинства та передбачає розгляд і вирішення справ не

лише на підставі закону, а й з обов'язковим врахуванням основоположних принципів права та пріоритету природних прав людини.

Наближення до кінцевих цілей вимагає наявності кінцевих, тобто максимально розвинутих, досконалих засобів. Відтак ступінь досягнення правовою системою своїх зовнішніх цілей напряму залежить від досягнення середовищем самої системи внутрішніх, суто правових цілей, до яких, як було вже сказано, відносяться природні права людини та верховенство права.

В свою чергу засобами досягнення внутрішніх цілей підсистемами правової системи є цілі їх компонентів та елементів.

Функціонування як кожної одиниці правової системи, так і в цілому системи обумовлюється відповідною метою. Внутрішня телеологічна детермінація правової системи має рівно стільки рівнів, скільки елементів, компонентів та підсистем має ця система. Вся ієрархія цілей підкорена досягненню внутрішніх цілей правової системи, а завдяки цьому – наближенню до суспільних ідеалів-зовнішніх цілей правової системи.

Питання про діалектику взаємодії внутрішніх цілей правової системи та цілей її компонентів необхідно розглядати у руслі взаємної підпорядкованості цілей. Тобто мета кожного компоненту правової системи не може входити у конфлікт з вищестоячою метою, крім того вона має служити справі досягнення кінцевої мети. Ієрархія цілей є своєрідною пірамідою, на верхівці якої знаходиться справедливість – основна кінцева мета, суспільний ідеал та найвища деонтична цінність.

У випадку, коли мета одного із компонентів правової системи «випадає» за своїм змістом з русла кінцевої мети, то наближення до останньої загальмовується або взагалі зупиняється. Отже, досягнення зовнішніх цілей правової системи залежить від того, наскільки успішно досягаються відповідні їй локальні цілі-завдання.

Внутрішні та зовнішні цілі правової системи, а також цілі її складових частин є деонтичними цінностями, тобто цінностями, буття яких знаходиться у сфері належного. Зважаючи на ієрархічність правової систе-

ми, та чи інша цінність може виступати в якості мети для певного компонента правової системи і при цьому в той же час бути засобом з точки зору мети вищого за ієрархією компонента певної підсистеми.

Частина правових явищ відноситься до сфери суцього, інша частина – до сфери належного. Незважаючи на притаманні їм тісні взаємозв'язки між собою, вони не становлять функціонально-структурної єдності. Правове регулювання, рух у напрямку до зовнішніх цілей правової системи забезпечують лише ті правові явища, що уособлюють сферу належного.

Відтак до складу правової системи входять всі правові явища зі сфери належного.

Правова система – це автономна цілісна взаємоузгоджена сукупність правових явищ, які відносяться до сфери належного, що функціонує з метою досягнення суспільних ідеалів-цінностей справедливості, рівності, свободи і гуманізму.

Складові частини правової системи умовно можна поділити на три групи, які є підсистемами правової системи: підсистема об'єктивного права, підсистема праворозуміння та підсистема правовідносин.

Підсистема об'єктивного права (норми права та форми права як результат правотворчості). Об'єктивне право, що, як відомо, існує у вигляді системи права та системи законодавства, виступає системоутворюючим компонентом правової системи.

Цілеспрямованість кожного елемента цієї підсистеми досить яскраво проявляється в тому, що будь-якій нормі права, будь-якому інституту чи галузі права, будь-якому нормативно-правовому акту іманентно притаманні об'єктивно існуючі в їх сутності цілі, спрямовані на забезпечення пріоритету природних прав людини і верховенство права. При цьому на рівні системи права особливе місце у цьому займають норми-цілі, норми-принципи та норми-декларації, а на рівні системи законодавства – системоутворюючі акти, що виникають внаслідок кодифікації, консолідації або правової реформи.

Норма права має телеологічний склад і структуру, оскільки вона складається з форми і змісту, які є засобом для головної складової частини норми – мети. Метою норми

права виступає певна духовна або матеріальна цінність, обумовлена розвитком конкретного суспільства на певний момент часу, яка може бути досягнута внаслідок реалізації змісту норми права. При цьому деякі норми права мають цілі, що є суто юридичними за своїм характером. Форма норми права є статичним елементом, а зміст та мета – динамічними.

Порушення суб'єктом правотворчості телеологічної структури норми права призводить до виникнення правотворчих помилок – норм, в яких зміст або форма явно не відповідає їх меті і істотним чином перешкоджає її досягненню.

Підсистема праворозуміння (суспільна правова ідеологія, домінуючий тип праворозуміння). Суть телеологічного аспекту розуміння права можна передати таким чином: право нарівні з іншими соціальними нормативно-регулятивними системами є засобом для досягнення моральних цінностей справедливості, рівності, свободи та гуманізму. При цьому суспільна необхідність права як окремого регулятора людської поведінки обумовлюється його безпосереднім зв'язком з державною владою, яка забезпечує юридичні приписи своїм авторитетом.

Три основних шляхи пізнання права взаємопов'язані рівно настільки, наскільки взаємопов'язаними є мета (юснатуралізм), засіб для її здійснення (юридичний позитивізм), а також практичний результат використання засобу (соціологічна концепція права). Взаємовідносини між зазначеними елементами розгортаються за стандартною для цільової детермінацією схемою: мета права обумовлює засіб та результат; засіб і результат здійснюють зворотний вплив на мету.

Справедливість, рівність, гуманізм і свобода знаходять свій концентрований вираз у природних правах людини, які при цьому існують не в якості ідеї або наукової концепції, а формально закріплені у нормах міжнародно-правових актів (передусім у Загальній декларації прав людини 1948 року) і національних конституцій. Внаслідок цього нормативний аспект права з одного боку вже не може повністю заперечуватися юснатуралізмом, а з іншого – надає можливість

праву виступати автономним явищем щодо зовнішніх моральних ідеалів.

Слід окремо наголосити на логічній первинності об'єктивного права, за відсутності якого не може існувати ані правосвідомості, ані правовідносин. Саме юридичні норми несуть на собі основне навантаження під час регулювання правовою системою суспільних відносин. Крім того є очевидним, що всі аспекти права, за винятком нормативного, який представлений юридичним позитивізмом, мають неюридичну природу, оскільки або відносяться до інших систем соціального регулювання (юснатуралізм), або взагалі є характеристикою фактичного стану самих суспільних відносин (соціологічна концепція права).

Схвалення Загальної декларації прав людини 1948 року обумовлює перегляд консервативних уявлень про неможливість поєднання аспектів юснатуралізму і позитивізму та про їх одвічну конфронтацію, і формування на базі цього комплексної концепції права під умовною назвою «м'який позитивізм» (*soft positivism*), згідно з якою право б розумілося в якості системи норм, які відображають у собі ідеї справедливості, рівності, гуманізму і свободи, які «юридизуються» у природних правах людини і є вищими, ніж права держави, суспільства на соціальних груп.

Суть «м'якого позитивізму» полягає у привнесенні до загальнообов'язкової юридичної форми чітких природно-правових змістовних елементів, пов'язаних з особливим статусом нормативно закріплених природних прав людини.

Підсистема правовідносин (правовідносини як модель зв'язку юридичних прав та обов'язків, індивідуально-правові акти правозастосування, юридична практика як сукупність правоположень, що виникли в результаті реалізації норм права). Телеологічний спосіб тлумачення норм права передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. В суб'єктивному аспекті мета норми права походить від суб'єкта правотворчості, проте з моменту надання нормі юридичної сили, вона набуває автономного існування, стає об'єктивною реальністю, результатом чого є, зокрема, і об'єктивізація її

мети. Об'єктом тлумачення виступає норма права, оскільки саме вона є безпосереднім регулятором суспільних відносин, а не наміри, ідеї або дії суб'єкта правотворчості.

Мету норми права можна визначити двома шляхами: за допомогою аналізу змісту та текстуального виразу норми права; за допомогою аналізу норм-цілей, норм-принципів, норм-декларацій нормативно-правового акту, в якому вона міститься, норм-цілей, норм-принципів, норм-декларацій інституту та/або галузі права, до яких вона відноситься, або норм-цілей, норм-принципів, норм-декларацій, що мають загальносистемне значення.

З'ясування мети норми права відіграє ключову роль при кваліфікації такого правопорушення як зловживання суб'єктивним правом, оскільки можливість зловживання суб'єктивним правом формально базується на диспозитивних та уповноважуючих нормах права. Основною ознакою зловживання суб'єктивним правом є реалізація цього права всупереч меті норми, якою вказане право закріплено, а факультативною ознакою – завдання такими діями шкоди іншим суб'єктам. Зловживання суб'єктивним правом полягає у використанні законних засобів, передбачених певною нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена.

Як впливає з усього вищезазначеного, застосування телеологічного підходу сприяє глибшому пізнанню природи правової системи як сукупності правових явищ, що представляють не сферу суцього, а сферу належного. Завдяки такому підходу правова система розкриває свій аксіологічний і функціональний смисл, а не лише інструментально-державницький.

Розвиток будь-якого правового явища є сенсом його буття. В той же час розвиток виступає наслідком дії не лише каузальних, а й телеологічних причин. Пояснення суті телеологічної детермінованості правової системи та інших правових явищ є одним із найважливіших завдань теоретико-правової науки.

Дослідження внутрішніх та зовнішніх цільових причин та відповідних їм закономірностей правової системи надає можли-

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано телеологічний вимір правової системи, внаслідок чого зроблений висновок, що зовнішніми цілями правової системи є суспільні ідеали-цінності у вигляді справедливості, рівності, гуманізму та свободи, а внутрішніми цілями правової системи – пріоритет природних прав людини та верховенство права.

вість дослідити сутність динамічної цілісності правових явищ, об'єднаних у правову систему, яка забезпечує здійснення регулятивного впливу на суспільні відносини.

Література

1. Правовая система социализма: Понятие, структура, социальные связи. Кн. 1 / [Под ред. А.М. Васильева].-М.: Юридическая литература, 1986.-368 с.
2. Вступ до теорії правових систем / [О.В.Зайчук, В.С.Журавський, Н.М.Оніщенко та ін.] ; За заг. ред. О.В.Зайчука, Н.М.Оніщенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К. : Юрид. думка, 2006. — 430 с.
3. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Часть 1: Текст лекций / В.Н. Карташов.-Ярославль: Ярославский гос. институт, 1995.-137 с.

SUMMARY

The article explores the teleological dimension of the legal system, thus concluded that external purposes of the legal system are the social ideals, values as justice, equality, humanity and freedom, and internal purposes of the legal system - a priority of natural rights and the rule of law.

4. Луць Л.А.Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) / Л.А. Луць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003.-304 с.

5. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії / Н.М. Оніщенко.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002.- 352 с.

6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т./ Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [за заг. ред. М.В.Цвіка, О.В. Петришина.] -Х.: Право, 2008.-728 с.

7. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства / В.Н. Протасов.- [2-е изд., перераб. и доп].-М.:Юрайт-М, 2001.-346 с.